

Prof. dr hab. Remigiusz Pośpiech
Instytut Muzykologii Uniwersytetu Wrocławskiego

**Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Justyny Magdaleny Wiackiewicz
pt. *Officium divinum* w klasztorach benedyktyńskich na ziemiach polskich
w epoce przedtrydenckiej, Kraków 2020, ss. 298,
napisanej w Instytucie Muzykologii na Wydziale Historycznym Uniwersytetu
Jagiellońskiego w Krakowie pod kierunkiem dr. hab. Jakuba Kubieńca**

Swoją recenzję chciałbym rozpocząć od kilkakrotnie już przytaczanego przy okazji opiniowania tego rodzaju rozpraw doktorskich oczywistego stwierdzenia, iż tradycja liturgiczno-muzyczna stanowi jeden z najbardziej istotnych nurtów polskiej kultury muzycznej, zaś jej początki i rozwój wiążą się ściśle z dziejami kultury chrześcijańskiej. Powszechnie wiadomo też, że ośrodki kościelne przez wiele stuleci były głównymi, w wielu przypadkach nawet jedynymi miejscami pielęgnowania sztuki, w tym także muzyki, zaś liturgia zawsze pełniła również znaczącą rolę kulturotwórczą, stanowiąc niejednokrotnie dla jej uczestników jedną z nielicznych możliwości obcowania z muzyką profesjonalną. Nie dziwi zatem fakt, że najwcześniejsze zabytki muzyczne znajdujemy najczęściej właśnie w łacińskich księgach liturgicznych. Dotyczy to przede wszystkim podstawowej dla liturgii Kościoła rzymskokatolickiego tzw. monodii liturgicznej, nazywanej powszechnie chorałem gregoriańskim.

Naukowe badania nad niezwykle bogatą i różnorodną tradycją liturgiczno-muzyczną w Polsce rozpoczęły się właściwie dopiero po II wojnie światowej, w czym największe zasługi posiada niewątpliwie ks. prof. Hieronim Feicht CM. Pod jego kierunkiem – najpierw we Wrocławiu, a następnie w Warszawie i Lublinie – opracowano szereg cennych zabytków chorałowych i zagadnień związanych z rozwojem liturgiczno-muzycznej tradycji diecezjalnej i zakonnej. Wykształcił on również grono znakomitych mediewistów-choralistów (np. prof. J. Morawski, ks. prof. I. Pawlak, ks. prof. J. Pikulik, ks. prof. J. Ścibor i in.), którzy przekazali z kolei swoją wiedzę następnemu pokoleniu muzykologów. Ciągle jednak nie wszystkie zachowane źródła oraz związane z nimi różnorodne zagadnienia doczekały się gruntownych opisów i analiz. Dlatego też z radością należy podkreślić fakt, że w obecnym stuleciu ponownie tematyka ta staje się przedmiotem zainteresowań również młodszych naukowców, kontynuujących spore już osiągnięcia w zakresie badań polskiej choralistyki. Dzięki ich aktywności naukowo-badawczej nadal odkrywane są nieznane jeszcze zabytki i podejmowane próby wyjaśnienia skomplikowanych nieraz zagadnień szczegółowych. Cieszy również fakt, iż do grona znaczących ośrodków polskiej choralistyki – obok tych najbardziej zasłużonych,

jak Lublin czy Warszawa – dołączył również Kraków, przede wszystkim dzięki naukowej aktywności dra hab. Jakuba Kubięcia z Instytutu Muzykologii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Co najbardziej istotne w perspektywie rozwoju dalszych badań monodii liturgicznej, pod jego kierunkiem powstało już szereg wartościowych prac dyplomowych, do których zaliczyć można także recenzowaną rozprawę doktorską mgr Justyny Magdaleny Wiąckiewicz. Podjęła ona bowiem bardzo istotne, a dotąd całościowo nie opracowane zagadnienie kształtowania się *officium divinum* w klasztorach benedyktyńskich na ziemiach polskich w epoce przedtrydenckiej, przedstawiając rzetelną syntezę tej problematyki, stanowiącą wynik iście benedyktyńskiej pracy analityczno-komparatystycznej nad rozwojem struktury i repertuaru Liturgii Godzin w omawianym środowisku na podstawie zachowanych źródeł – polskich i obcych.

1. Tytuł i problematyka rozprawy

Powszechnie wiadomo, iż klasztory benedyktyńskie posiadały najbardziej istotne znaczenie dla początkowego okresu kształtowania się liturgii i muzyki liturgicznej w Polsce, na co wielokrotnie zwracali uwagę nasi najwybitniejsi chorałiści i liturgiści, jak wspomniany na początku ks. H. Feicht, a także np. ks. Jerzy Pikulik, ks. Wacław Schenk, a przede wszystkim o. Paweł Sczaniecki. Fakt ten podnosi niewątpliwie znaczenie podjętego tematu, jak również wartość i naukową przydatność recenzowanej rozprawy w kontekście dalszych badań nad tą problematyką.

Temat recenzowanej rozprawy sformułowany został bardzo precyzyjnie, wskazując zarówno na główny przedmiot badań (*Officium divinum*), jak i jego zakres terytorialny (klasztory benedyktyńskie na ziemiach polskich) oraz chronologiczny (epoka przedtrydencka). Główny akcent dyskursu położony został na aspekt historyczny (rozdz. I – II) oraz liturgiczny (rozdz. III – IV). Analizy muzykologiczne pojawiają się właściwie jedynie w rozdziale V. Mając jednak na uwadze sam wybór tematu jak i charakter źródeł, trudno fakt ten traktować jako zarzut. Ponadto widoczna w tej partii pracy dociekliwość analityczna Doktorantki (szczególnie w kontekście komparatystycznym) rekompensuje, pozorną tylko, zwięzłość tego rodzaju rozważań. Generalnie można stwierdzić, iż zawarte w rozprawie rozważania w istotny sposób poszerzają omawianą problematykę w aspekcie źródłoznawczym, liturgicznym oraz muzykologicznym i przynoszą w efekcie oryginalną, nieobecną dotąd w literaturze naukowej syntezę omawianych zagadnień. Potrzeba badań w tym wąskim i specjalistycznym zakresie nie podlega dyskusji, dlatego też podjęcie przez Doktorantkę tej właśnie tematyki zasługuje na uznanie. Należy ponadto podkreślić, iż

przedstawione w pracy badania przeprowadzone zostały w oparciu o szeroką bazę źródłową, dzięki czemu materiał ten jest wysoce reprezentatywny w skali ogólnopolskiej, a uzyskane na tej podstawie analityczne wyniki można odnieść do szeroko rozumianej polskiej tradycji chorałowej. Na uwagę zasługuje także wykorzystanie przez mgr Wiąckiewicz mało dotąd znanej oraz rzadko wykorzystywanej przez polskich liturgistów i muzykologów metody identyfikacji lokalnych tradycji (wariantów) liturgicznych (diecezjalnych i zakonnych) wypracowanej w środowisku francuskich benedyktynów, opartej na statystycznej analizie układu responsoriów *matutinum* przeznaczonych na określone obchody liturgiczne (tzw. „metoda numeryczna”). Nie jest zapewne przypadkiem, iż głównym propagatorem tej metody w Polsce jest promotor recenzowanej rozprawy dr hab. J. Kubieniec, zaś Doktorantka korzysta z jego dotychczasowych doświadczeń badawczych. Co istotne, umiejętnie wykorzystywała je w celu identyfikacji tradycji polskich benedyktynów w okresie przedtrydenckim, ukazując je zarazem w kontekście najważniejszych dla ówczesnej Europy tradycji monastycznych (kluniackiej i cysterskiej). Jak sama zauważa, uzyskane wyniki szczegółowych badań – dodajmy: zaprezentowane w znacznej mierze w formie przejrzystych tabel (w sumie jest ich 84) – „mogą stać się przyczynkiem do szerszych studiów historycznych nad proveniencją i wzajemnymi zależnościami tradycji liturgicznych pierwszych wspólnot benedyktyńskich na terenie Polski” (s. 112).

2. Struktura i treść rozprawy

Rozprawa doktorska mgr Justyny Wiąckiewicz obejmuje 298 stron wydruku komputerowego formatu A4 i składa się ze spisu treści, wstępu, pięciu rozdziałów, zakończenia oraz wykazu bibliografii (poprzedzonego indeksem skrótów). W tym przejrzystym i logicznym układzie zabrakło jedynie streszczenia w języku obcym, co dzisiaj powinno być już standardem w tego typu pracach naukowych. Poszczególne rozdziały posiadają zwięzłe i nośne treściowo końcowe podsumowania, które w rozdziale IV rozbudowane zostało do pięciu stron i dodatkowo wyróżnione graficznie (co burzy nieco proporcje i logikę całego układu pracy, aczkolwiek jego rozmiary są uzasadnione merytorycznie). Wydaje się natomiast, że pierwsze trzy rozdziały należało poprzedzić krótkim wprowadzeniem, podobnie jak ostatnie dwa rozdziały, chociażby w zwięzłej formie, jak przed rozdziałem IV. Przedstawiony wyżej podział pracy jest uzasadniony zarówno od strony merytorycznej, jak i metodologicznej. Poszczególne rozdziały wzajemnie się dopełniają, co pozwoliło Doktorantce w sposób logiczny i wyczerpujący przedstawić problematykę określoną tematem recenzowanej rozprawy.

Rozpoczynając pracę *Wstęp* (s. 5-26) zawiera prawie wszystkie wymagane od strony metodologii pracy naukowej podstawowe elementy. Po przedstawieniu celu pracy („rekonstrukcja i opis liturgiczno-muzycznych tradycji związanych ze sprawowaniem liturgii godzin w polskich opactwach benedyktyńskich w epoce przedtrydenckiej” – s. 6) oraz prezentacji dotychczasowego stanu badań w zakresie podjętej w rozprawie problematyki, przedstawiona została struktura pracy oraz – wyczerpująco – główne źródła stanowiące podstawę badań. Zabrakło tu jedynie zaprezentowania przyjętych metod badawczych, co rekompensuje jednak w pełni pierwszy paragraf rozdziału III (s. 109-112), stanowiący zarazem wprowadzenie do prezentowanych w dalszej kolejności analiz i jej wyników.

W rozdziale I (*Klasztory benedyktyńskie na ziemiach polskich w epoce przedtrydenckiej*, s. 27-), o charakterze typowo historycznym, Doktorantka przedstawia w sposób syntetyczny początkowy rozwój poszczególnych klasztorów, poczynając od najstarszych, już nieistniejących (Łęczyca i Międzyrzecz n. Obrą), poprzez opactwa w Tyńcu, Mogilnie, Lubiniu, na Łysej Górze (Łysiec), w Sieciechowie i Płocku, aż po konwenty skasowane przed Soborem Trydenckim (dolnośląski Lubiąż i wrocławski Ołbin). Rys historyczny polskich benedyktynów dopełnia opis fundacji czeskich (działalność benedyktynów z klasztoru w czeskich Opatowicach w Krzeszowie, Legnicy, Środzie Śląskiej i Legnickim Polu) oraz klasztorów mniszek (Gubin, Staniątka, Chełmno, Kołobrzeg, Lubomierz, Strzegom, Toruń, Szywałd i Legnica). Mgr Wiąckiewicz wykazała się tu bardzo dobrą orientacją zarówno w obszarze literatury historycznej, jak i liturgicznej. Szeroką i wszechstronną literaturę przedmiotu (tym razem znacząco uzupełnioną pozycjami obcojęzycznymi) Doktorantka wykorzystała także w kolejnym rozdziale poświęconym genezie i kształtowaniu się monastycznego *officium divinum* (rozd. II, s. 72-108), opisując jego dzieje w Egipcie, na Bliskim Wschodzie, w Afryce, Galii, Irlandii, na Półwyspie Iberyjskim oraz w Italii. Dopełnienie tych rozważań stanowi opis dalszego rozwoju oficjum monastycznego w Kościele Zachodnim, przedstawiając bliżej tradycje cysterską oraz potrydencką reformę oficjum benedyktyńskiego. Można się tu zastanawiać, czy konieczne było aż tak szczegółowe przedstawianie rozwoju monastycznego *officium divinum*, szczególnie jego początkowego (pierwotnego) etapu, tym bardziej, że w dalszych rozważaniach i przeprowadzanych analizach odnosi się raczej do późniejszej, wykształconej już struktury liturgii godzin pielęgnowanej w klasztorach europejskich. Jak sama stwierdza: „liturgia pierwszych opactw na terenach państwa polskiego była najprawdopodobniej wypadkową monastycznych tradycji znad Mozy i katedralnych zwyczajów liturgicznych

kultywowanych na obszarach diecezji, w obrębie których ulokowane były klasztory czarnych mnichów i mniszek” (s. 108).

Kolejne rozdziały pracy dotyczą już bezpośrednio tematu pracy, czyli analizy oficjum benedyktyńskiego na podstawie zachowanych źródeł z okresu przedtrydenckiego, których repertuar porównany został z liturgikami polskimi oraz zagranicznymi, pochodzącymi z najbardziej znaczących – w odniesieniu do podjętej tematyki – ośrodków klasztornych. Mgr Wiąckiewicz poddała szczegółowym, ściśle benedyktyńskim badaniom osiem dostępnych dziś ksiąg liturgicznych – antyfonarzy, brewiarzy i *Hymnarius* – z klasztorów w Tyńcu (antyfonarz i brewiarz), Staniątkach (antyfonarz), Sieciechowie (brewiarz), Lubiniu (brewiarz) oraz Legnicy (dwa brewiarze i hymnariusz). Swoje analizy oparła o wspomnianą już wcześniej „metodę numeryczną”, której zasady przedstawione zostały na początku rozdziału III. Najpierw Doktorantka dokonała opisu oficjum oraz uzyskanych wyników (często w postaci tabelarycznej) w kontekście roku liturgicznego (*Temporale w przedtrydenckich źródłach oficjum benedyktyńskiego w Polsce*, s. 109-188), omawiając jego strukturę w poszczególnych okresach od adwentu aż po niedzielę po Zesłaniu Ducha Świętego. Wybierając do porównań i statystycznych zestawień pięć formularzy oficjum z różnych okresów roku liturgicznego Autorka pracy doszła do wniosku, iż „polskie, benedyktyńskie przekazy tekstów okresowych wykazują najwięcej podobieństw z tradycją cysterską” (s. 187), dostrzegając ponadto zależności potwierdzające „nadmozańskie pochodzenia pierwszych konwentów benedyktyńskich na ziemiach polskich” (s. 188). Kolejny rozdział skupia się na analizie tekstów liturgicznego wspomnienia świętych (*Sanctorale w przedtrydenckich źródłach oficjum benedyktyńskiego w Polsce*, s. 189-226), dla której punktem wyjścia jest dokonana przez mgr Wiąckiewicz wartościowa dla dalszych badań tej tematyki rekonstrukcja kalendarzy liturgicznych polskich opactw benedyktyńskich (tab. Nr 65, s. 190-197). Kalendarze te, jak słusznie zauważono, „są nie tylko chronologicznym zapisem wspomnień konkretnych świętych, ale przede wszystkim odzwierciedleniem rzeczywistych przejawów kultu, gdyż potwierdzają je teksty kolejnych formularzy brewiarza, które dają ponadto wyobrażenie o randze liturgicznej świąt” (s. 198).

Z punktu widzenia muzykologicznego najbardziej interesujący jest niewątpliwie ostatni rozdział pracy, który wnosi cenny wkład do badań dotyczących tradycji muzycznej najważniejszego i najbardziej znanego spośród ośrodków benedyktyńskich w Polsce, jakim jest niewątpliwie opactwo w Tyńcu (*Tradycja muzyczna opactwa tyńckiego*, s. 227-270). Doktorantka, wchodząc od dotychczasowych badań w tym zakresie (ks. T. Bratkowskiego, Cz. Grajewskiego, B. Izbickiego, J. Kubińca, ks. J. Pikulika, H. Sowulewskiej), poszerza

perspektywę badawczą „obejmującą całość muzycznego repertuaru *officium divinum* ze szczególnym zwróceniem uwagi na część kompozycji niestabilnych modalnie oraz zupełnie oryginalnych”, podejmując jednocześnie „kwestię śpiewów zachowanych w niezmiennym kształcie w księgach potrydenckich, czyli problem ciągłości i trwałości tradycji średniowiecznych oraz możliwości jej częściowej rekonstrukcji” (s. 229). Najbardziej istotne i cenne zarazem są tu niewątpliwie rozważania dotyczące śpiewów oryginalnych, bez konkordancji w innych źródłach (s. 256-265), które zawarte są przede wszystkim w pochodzącym z Tyńca tzw. antyfonarzu Mściława (w sumie 12 śpiewów, ponadto 3 zamieszczone w kodeksach staniąteckich). Warto w tym miejscu podkreślić, iż Doktorantka zdradza tu nie tylko gruntowną znajomość w odniesieniu do omawianych źródeł o proveniencji benedyktyńskiej, ale także bardzo dobre opanowanie naukowego warsztatu muzykologicznego. Zauważmy ponadto, że w rozdziale tym, obok charakterystycznych także dla poprzednich partii pracy poglądowych zestawień tabelarycznych, szczegółowe analizy muzyczne ilustrowane są estetycznie wykonanymi przykładami nutowymi, które – moim zdaniem – można było ponumerować.

W wieńczącym całość rozważań zakończeniu mgr Wiąckiewicz dokonuje syntetycznego podsumowania najważniejszych wyników uzyskanych w toku przeprowadzonych badań i analiz. Jednym z podstawowych jest stwierdzenie, „że zachowane źródła reprezentują trzy odrębne tradycje benedyktyńskie: tyniecką, lubińską i legnicką” (s. 271), które wykazują zarówno szereg podobieństw, jak i odrębności – co zostało wykazane w ujęciu procentowym i odpowiednio skomentowane. Wskazano tu także najbardziej charakterystyczne przykłady zbieżności elementów oficjum benedyktyńskiego z tradycją europejską (głównie w odniesieniu do terenów nadmozańskich i południowoniemieckich), ze szczególnym zwróceniem uwagi na tradycję cysterską. Podsumowujące pracę wnioski końcowe w pełni potwierdzają zasadność podjętego tematu i czasochłonných, żmudnych badań. Autorka osiągnęła bowiem zamierzone cele, czyli „zbadanie zachowanych przekazów oficjum w klasztorach benedyktyńskich w epoce przedtrydenckiej i próba prześledzenia dróg ewolucji tegoż oficjum we wskazanym okresie, a tym samym dotarcie do jego źródeł, archetypów i przeanalizowanie ‘warstw’ wpływów, które złożyły się na ostatecznym kształt liturgii *horae canonicae* w polskich ośrodkach monastycznych” (s. 271).

3. Dobór źródeł i bibliografia

Recenzowana praca mgr J. Wiąckiewicz oparta została o szeroką bazę źródłową, na którą składają się: rękopiśmienne i drukowane księgi liturgiczne zachowane w Polsce i na

terenie Europy, dostępne repertoria średniowiecznych śpiewów oficjum, edycje i tłumaczenia tekstów źródłowych (w tym m.in. pisma Ojców Kościoła, kodeksy dyplomatyczne, statuty, akta wizytacyjne, żywoty). Wyczerpująca jest także literatura przedmiotu, w tym także różnojęzyczna (w języku angielskim, francuskim, hiszpańskim, niemieckim, włoskim, a nawet węgierskim), licząca w sumie ponad 350 pozycji. Całość rozważań jest należycie udokumentowana, co potwierdzają poprawnie sporządzone obfite odniesienia i przypisy (numerowane kolejno przez całą pracę – w sumie jest ich 809) oraz bibliografia. Pomimo prawie kompletnego wykorzystania dostępnej literatury przedmiotu, celem uzyskania pełniejszego jeszcze obrazu całości rozważań, zestaw ten warto poszerzyć jeszcze o opracowania dotyczące śpiewów ku czci św. Jadwigi Śląskiej autorstwa Karoliny Bukowieckiej-Banach (rozprawa doktorska napisana na UKSW pod kierunkiem ks. prof. J. Pikulika oraz artykuł: *Oficja rymowane o św. Jadwidze w polskich rękopisach średniowiecznych*, w: *Kultura muzyczna na Śląsku*, red. M. Bieda, H. Bias, Katowice 2011) oraz Ewy Bielińskiej-Galas (*Śpiewy o św. Jadwidze w polskich średniowiecznych rękopisach liturgiczno-muzycznych*, w: *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, red. A. Wyrwa, Poznań 2004), tym bardziej, że repertuar ten jest w toku pracy wspominany, natomiast autorki tych tekstów wykorzystują także źródła benedyktyńskie).

4. Ocena merytoryczna i formalna rozprawy

Wysoko należy ocenić stronę merytoryczną i formalną opracowania. Praca napisana została zrozumiałym i poprawnym stylistycznie językiem odzwierciedlającym bardzo dobre opanowanie oraz rzetelność warsztatu naukowego. Jedyne w kilku miejscach zauważono drobne literówki, co świadczy o znakomitej korekcie. W sumie pracę czyta się dobrze, a co ważniejsze, z dużym zainteresowaniem. Autorka formułuje wnioski precyzyjnie i poprawnie, natomiast zrealizowanie podjętego celu rozprawy przekonywująco udowadnia w podsumowaniach poszczególnych rozdziałów, a przede wszystkim w omówionym wyżej *Zakończeniu*. Warto podkreślić przede wszystkim fakt, że mgr Wiąckiewicz zdołała skompletować wszystkie zachowane źródła zawierające teksty (czasem także melodie) oficjum benedyktyńskiego sprawowanego w okresie przedtrydenckim na ziemiach polskich, porównując je z reprezentatywnymi źródłami europejskimi. Dzięki temu przeprowadzone badania pozwoliły jej na potwierdzenie specyfiki polskiej tradycji benedyktyńskiej w tym zakresie.

Pozytywną ocenę należy przyznać również stronie graficznej pracy, zredagowanej przejrzysto i estetycznie. Drobne zastrzeżenia budzi jedynie układ i formatowanie niektórych tabel i wykazów. Wydaje się, że tabela nr 2 (s. 87-88) oraz wykaz wigilii ferialnych i niedzielnych w Regule św. Benedykta (s. 97-98) powinny być na jednej stronie, wtedy ich przekaz byłby o wiele bardziej przejrzysty.

5. Ocena ogólna

Na podstawie powyższej oceny mogę z pełnym przekonaniem stwierdzić, że przedstawiona do recenzji praca w sposób rzetelny i wyczerpujący przedstawia podjęty temat badawczy, stanowiąc zarazem istotny wkład w rozwój badań tradycji liturgiczno-muzycznej w Polsce. Biorąc pod uwagę naukową wartość tematu, szczególnie w zakresie dokumentacji i interpretacji zgromadzonych źródeł, a także jego wszechstronne opracowanie w kontekście historycznym, źródłowym, liturgicznym oraz muzykologicznym, można uznać to monograficzne opracowanie jako w pełni oryginalne, rzetelne i wartościowe. Autorka wykazała się bardzo dobrą orientacją w zakresie prezentowanej tematyki oraz kwerend źródłowych, wymagających szerokiej i zarazem specjalistycznej wiedzy nie tylko muzykologicznej, ale też historycznej (głównie z zakresu mediewistyki i historii Kościoła) i liturgicznej, a także znajomości paleografii (muzycznej i łacińskiej) oraz języka łacińskiego. Na podkreślenie zasługują również umiejętności Doktorantki w odniesieniu do analizy średniowiecznych źródeł muzycznych, umiejętności naukowego formułowania własnych przemyśleń (korzystając przy tym z dość obszernej literatury przedmiotu), a także opanowania odpowiedniego warsztatu naukowego oraz znajomości trafnie dobranych metod badawczych. To wszystko sprawia, że recenzowana praca spełnia, zarówno od strony merytorycznej, jak i formalnej, wymagania stawiane rozprawom doktorskim określone w Ustawie „O stopniach naukowych i tytule naukowym oraz stopniach i tytule w zakresie sztuki” (z dnia 14 marca 2003 r. z późniejszymi zmianami) oraz w Rozporządzeniu z dnia 19 stycznia 2018 r. w sprawie szczegółowego trybu i warunków przeprowadzania czynności w przewodzie doktorskim (...). Przedkładam zatem Radzie Dyscypliny Nauki o Sztuce Wydziału Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie wniosek o dopuszczenie mgr Justyny Magdaleny Wiąckiewicz do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Wrocław, 4 września 2020 r.

/prof. dr hab. Remigiusz Pośpiech/

Instytut Muzykologii Uniwersytetu Wrocławskiego